

**ELS MOLINS PAPERERS
DE LA COMARCA D'ANOIA
INTRODUCCIÓ AL SEU ESTUDI**

per LOURDES MUNNÉ I SELLARÈS

PRESENTACIÓ

A la comarca d'Anoia hi ha una llarga i destacada tradició paperera, de les més antigues i constants de Catalunya. Aquesta producció comarcal està passant, en les últimes dècades, per canvis accelerats que comporten unes variacions molt determinades: transformació d'antics edificis, renovació d'utilitatge i maquinària, modificació en les formes de producció, etc. que, en el millor dels casos, dóna lloc a que continuï aquesta tradició en determinades localitats, però amb uns canvis notables que esborren o desdibuixen uns trets artesanals que havien subsistit durant segles i que han anat desapareixent, o van pel camí de fer-ho.

En aquest aspecte és necessari i, fins i tot potser urgent, el coneixement i estudi de les formes característiques de l'antiga producció paperera comarcal, estudis que ja es fan en altres àmbits mitjançant treballs que formen l'anomenada, i incipient al nostre país, arqueologia industrial¹.

Subsisteixen vells molins paperers amb la seva arquitectura peculiar; molts han estat transformats d'acord amb les actuals necessitats de la producció i altres resten abandonats. Hi ha persones que han treballat segons antics procediments i que dominen un vocabulari (noms, accions, qualitats...), que d'aquí a uns anys, donat que ja no s'utilitza, s'haurà oblidat.

Alguns d'aquests aspectes han trobat un refugi i al mateix temps un centre de difusió al Museu Molí Paperer de Capellades que és, tant per la seva arquitectura i instal·lacions, com per la feina que s'hi fa -fabricació de paper a mà-, així com per la documentació i mostres que conté, una garantia de pervivència i divulgació.

Però són necessaris, al mateix temps, estudis que, basant-se en aquest material i en el que es pot trobar encara en diferents indrets de les principals poblacions papereres de la comarca, aprofunditzin determinats aspectes: tècnics, econòmics, socials, artístics... dels quals hi ha una gran manca i que serien, sens dubte, de gran interès en cada una d'aquestes matèries i en el seu conjunt.

En aquest sentit, el present treball vol ser un inici d'estudi i una presentació general de l'antiga producció paperera a la comarca. Per ser aquest un tema poc tractat i en part desconegut, més que un estudi en profunditat d'un determinat aspecte, dels molts que es podrien tractar, intentarem fer una síntesi global, donant a conèixer unes determinades característiques, agrupades en tres apartats bàsics:

1) Estudi dels aspectes geogràfics, significatius i en part determinants, que afavoriren la instal·lació de les antigues manufactures papereres a la zona i que contribuïren al seu increment posterior.

2) Visió històrica, breu i global, de la producció paperera, per arribar a conèixer, amb dades concretes, la importància que aquesta comarca ha tingut com a zona paperera de llarga tradició i de predomini en èpoques determinades.

1. DELGADO RIBAS, Josep M.: *L'arqueologia industrial. Un nou instrument per investigar el passat*. «L'Avenç», 25 de març 1980, p. 67-71. CIRICI PELLICER, Alexandre: *Arqueologia industrial*. «Serra d'Or», març 1978, p. 49-53.

3) Recull i comentari d'alguns dels trets més significatius i peculiars: molins paperers i marques de fabricació i propaganda industrial, com un inici d'estudi d'unes particularitats artesanals i artístiques molt vinculades a la història i a la producció papereres.

ÀMBIT GEOGRÀFIC I ESTABLIMENTS PAPERERS. INFLUÈNCIES MÚTUES

L'aspecte geogràfic és determinant en l'establiment de les primeres manufactures papereres. Unes condicions prèvies es troben en l'origen de tots els nuclis paperers antics; condicions que venen marcades en bona part, per les circumstàncies geogràfiques concretes: terreny, aigua, camins... i que, si bé actualment poden modificar-se i millorar-se, s'havien de donar i aprofitar d'una manera natural quan la tècnica no podia encara vèncer determinats obstacles ni potenciar els aspectes favorables.

En pròxims apartats veurem quines són aquestes situacions favorables i com es donen en el cas concret que estudiem. Veurem també que hi ha uns lligams i unes influències recíproques entre els molins paperers i el paisatge en el qual es recolzen i s'adapten donant-li, al mateix temps, una fisonomia pròpia.

Com a indústria nascuda de l'aigua troba a prop dels seus corrents la seva principal font de treball. «Aquest aprofitament [de l'aigua] arriba a llur punt màxim en passar Igualada i recórrer el congost que conté La Pobla de Claramunt, La Pobla Vella, la Rata, La Torre Baixa, La Bòfia i la Font de la Reina, amb Capellades dalt de la represa que el senyoreja. Coincideixen dins de l'estret, a més del cabal del riu Anoia, el de la riera de Carme que hi va a confluïr i l'assèquia que deriva de l'abundosa deu coneguda per la «bassa» de Capellades. Els desnivells que salven cadascun d'aquests cursos d'aigua, fixen la situació d'un seguit de molins que es fan clarament destacadissos en el paisatge»².

Aquesta cita determina clarament la zona paperera més important de la comarca, que és la que estudiarem en aquest treball.

L'aigua dona vida als barris i pobles d'aquesta zona i tots ells són agrícoles i industrials alhora. A partir del pla d'Igualada i, sobretot, en l'anomenat congost de Capellades, la indústria, nascuda de l'aigua, dona una peculiaritat al paisatge que el distingeix clarament del de la comarca veïna de la Segarra. Aquesta distinció era encara més destacada en temps antics, quan l'aigua era l'única o principal força motriu.

Com a testimoni de la relació que hi ha entre els establiments paperers i l'aspecte geogràfic ens diu Pau Vila: «La vall de Riudebitlles, amb l'arregliment de poblets i molins vora l'arenys fluvial entre terres de conreu, i el graonament dels molins de Capellades, des de dalt del pla de la vila fins a baixar al riu, constitueixen dels paisatges paperers ben típics encara avui dia».³ Aquesta referèn-

2. IGLÈSIES, Josep: *Assaig sobre l'extensió de la Comarca d'Igualada*. Igualada, 1938. p. 168.

3. VILA, Pau: *L'aspecte geogràfic de la indústria paperera a Catalunya* Butlletí del C.E.C. vol. XLV, p. 146.

cia es publicava per primera vegada el 1935; actualment els anomenats «paisatges paperers ben típics» van canviant la seva fisonomia: transformació d'antics molins en grans papereres o abandonament i enderrocament d'altres (aspectes fàcilment visibles en els principals paratges paperers de la zona).

En conjunt podem afirmar que els antics casals paperers aprofiten les condicions naturals del terreny -aigua, camins...-, s'hi adapten amb les mínimes modificacions necessàries per un major aprofitament i s'integren plenament en el paisatge, (no pensem en les grans papereres modernes), de tal manera que contribueixen a donar-li una fisonomia pròpia i característica que, en part, encara es manté, però cada vegada menys, ens els principals indrets paperers de la zona: molins de la costa de Capellades i marges del riu Anoia i de la riera de Carme.

L'edifici, les hortes que generalment hi ha al seu voltant, i que fins a principis del present segle contribuïen, principalment en els molins aïllats, al manteniment d'un colla de treballadors que feia vida a la pròpia fàbrica, el riu i el rec d'aigua i altres dependències annexes o complementàries, formaven una unitat en certs aspectes molt semblant a la de la característica masia catalana i com ella donaven lloc a un nucli de relacions socials i econòmiques determinades. És de remarcar també que l'origen de molts molins paperers, ja directament, ja a través de la seva transformació de molí fariner a paperer, és sovint agrícola.

LA COMARCA. NOCIONS GENERALS I CARACTERÍSTIQUES FÍSiques

Com a primer pas per a localitzar i centrar l'àmbit geogràfic donarem unes breus nocions sobre el conjunt comarcal.

La zona paperera que tractem està situada cap al sud de la comarca d'Anoia, en els termes municipals de La Pobla de Claramunt, La Torre de Claramunt, Carme, Orpí i Capellades, principalment.

En aquest lloc la vall que recorre el riu Anoia trenca l'extrem de la Serralada de l'Interior, posant en comunicació, juntament amb les valls treballades per altres petits rius, la depressió central catalana i la depressió prelitoral.

Les característiques físiques de la comarca han marcat, al mateix temps, unes particularitats històriques i socials determinades. «D'altra banda aquestes conques intermèdies, [de l'Alt Francolí i de l'Anoia mitjà] ben individualitzades, ofereixen un marc designat a la vida comarcal; tenen llur originalitat climàtica, econòmica, llurs centres de vida; de molt de temps han rebut noms populars; tot i que les capitals siguin grans viles, aquests noms han estat trets de localitats minúscules, però de valor molt antic: hom diu la Conca de Barberà al voltant de Montblanc i la Conca d'Òdena al voltant d'Igualada»⁴.

4. VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. vol. I, p. 318. Voldríem fer constar, però, que l'antic nom de Conca d'Òdena, que comprèn principalment el sector central de la comarca, és en l'actualitat pràcticament desconegut a nivell popular i resta només en els estudis geogràfics i històrics. En la parla dels seus habitants aquesta zona rep, en conjunt, el nom de la Comarca d'Anoia, segons la divisió territorial de Catalunya, i també el de Comarca d'Igualada, per influència de la capital.

La seva situació estratègica entre les dues depressions, la tasca d'erosió feta per l'Anoia i els seus afluents, així com els elements que formen els materials del sòl han originat que aquesta vall fos un lloc de camí entre la Segarra i la Catalunya interior per una banda i el Llobregat i el Penedès per l'altra i així aquesta última comarca «que ha buscat vers el nord, a través de l'obstacle «prelitoral», el seu camí vers la Catalunya continental. L'ha trobat a través de la conca d'Igualada o Conca d'Òdena, excavada entre la serralada pròpiament dita, marcada feblement, i treballada per la xarxa hidrogràfica de l'Anoia, i, d'altra banda, les costes de la Segarra, barrera de relleu molt més abrupta. El contrast humà entre la vida de les altures dels voltants i de l'activitat del fons de la conca i de les petites valls és realment colpidor. Els petits blocs calcaris per on s'escola l'Anoia han donat a aquesta xarxa fluvial, aigües clares i bastant abundants que han fixat velles indústries: fargues, papereries, blanqueries...»⁵

L'aspecte geogràfic i les activitats de treball es troben en estreta relació i els factors principals d'aquell són, al mateix temps, un element essencial i un estímul per aquest, com veurem més concretament en pròxims apartats.

La zona paperera s'inclou en dues de «les petites valls» de les quals en parla P. Vilar i és en elles on es localitza el més important dels antics nuclis paperers catalans; aquesta zona comprèn l'anomenat congost de Capellades i la Vall de Miralles i Carme.

EL CONGOST DE CAPELLADES

La part més oberta de l'excavació realitzada per l'Anoia a la Conca d'Òdena, té Igualada en el seu centre però, seguint la direcció sud-est, es torna estreta en el denominat Congost de Capellades, que s'inicia en el turó del castell de La Pobla de Claramunt «el qual forma un dels portells del congost de Capellades»⁶ i continua fins que la vall torna a obrir-se. «En els vessants del con de Miramar (593 m.) que s'encaren amb el Penedès aflora una capa de granit que comprèn Cabrera i Vallbona, i constitueix la cua del Congost de Capellades»⁷. Així aquest congost és la part més estreta de la Conca i té Capellades en el seu centre.

La composició dels materials del sòl, el trencament originat per una falla que talla transversalment la serralada prelitoral i el treball de les aigües del riu i de les deus que de temps reculats broten pels voltants, han originat l'actual fisionomia del congost, sobresortint per la seva originalitat la roca que forma el cingle del Capelló, llarg espatat que tanca el pla on s'assenta la població de Capellades, per la banda de l'est, alçant-se en vertical a poca distància del marge dret del riu Anoia, dominant el seu curs. En les coves i cornises de pedra tosca o calcària del Capelló va haver-hi un dels assentaments humans més antics del nostre país, com ho confirmen les importants restes del paleolític mitjà, corresponents a la indústria mosteriana, de l'Abric Romani o *Bauma* del Fossar Vell i de l'Estació Agut.

5. VILAR, Pierre: *Catalunya dins...* Ob.cit. vol. I, 319.

6. *Geografia de Catalunya*, Ed. Aedos, vol.III, p.330.

7. *Ibidem*.

La configuració geogràfica ha tingut en tot moment una gran relació amb les activitats humanes i ha originat l'antiga estada de l'home en aquests indrets aprofitant el recer que les coves li oferien, la proximitat de l'aigua, necessària per a la seva subsistència, i l'estratègica situació sobre el curs del riu.

LA VALL DE MIRALLES I CARME

Aquesta vall forma una unitat pròpia dins de la Conca d'Òdena però, al mateix temps, tant pel desguàs de les seves aigües a l'Anoia, com per la seva proximitat i la tradició paperera comuna, entra plenament dins del marc físic que tractem.

Tant la vall com el curs principal d'aigua que la recorre rep a vegades, indistintament, el nom de Miralles -on pot considerar-se formada l'una i l'altre-, com el de Carme, que és el nom de la població central i més important.

Tant la vall de Capellades com la de Carme han estat treballades per les aigües que han contribuït, de forma decisiva, al seu aspecte físic i han fixat uns nuclis de població des d'èpoques remotes, donant lloc a unes formes de vida i de treball (alternança agricultura-indústria) molt semblants.

També la vall de Carme ha estat poblada ja a l'època prehistòrica. Aquí cal fer esment de les coves del Blaç de les Roquetes, sota el barri de les Esplugues, espadat de menors dimensions que el Capelló, però com ell situat en un punt estratègic, sobre la riera de Carme.⁸

La relació entre les dues valls ha estat constant en tots els temps, ja que les comunicacions de la vall de Carme amb la resta de la comarca i, per extensió, amb Barcelona i la seva zona, es fan a través de La Pobla de Claramunt. Des de les antigues jurisdiccions senyoriales (Carme estava unida a La Pobla de Claramunt, a l'igual que Vilanova del Camí, fins l'any 1727) a les relacions comercials i industrials més recents són molts els punts de contacte entre ambdues subunitats comarcals.

CARACTERÍSTIQUES GEOGRÀFIQUES FAVORABLES PER A LA INDÚSTRIA PAPERERA

Les indústries antigues s'inicien en el marc d'unes circumstàncies físiques favorables i el treball humà (la tasca emprenedora i continuada) les manté i les millora. A vegades fets diversos -socials, polítics, econòmics...- sovint desconeguts, en són determinants i queden com a interrogants a investigar. La història del paper està plena d'aquests interrogants, ja que són molts els factors que han contribuït a la seva creació i expansió.

Per creure-la plenament encertada seguirem la teoria de Pau Vila en *Assaig d'una localització de les indústries antigues a Catalunya*, que exposa també d'una manera més concreta i detallada en *L'aspecte geogràfic de la indústria paperera a Catalunya*⁹. Considera que són dos els trets característics per l'assentament d'aquesta indústria:

8. FAURA, Marian: *Les Coves del Blaç de les Roquetes, a Carme*. «Sota Terra», n° 1, p. 73-98.

9. VILA, Pau: *L'aspecte geogràfic...* Ob.cit. p. 68-144.

- Possibilitat d'utilització de l'aigua per ser l'element més important per a la manipulació i pel fet d'aportar la força motriu.

- Proximitat d'un centre urbà important on proveir-se de draps vells, com a primera matèria.

Afegirem un punt més, molt lligat amb l'anterior, que seria la facilitat de comunicacions per a comercialitzar la producció.

El primer apartat ens porta a estudiar les fonts de força motriu des dels primers temps de la indústria, o sigui, *l'aigua*.

Els altres dos apartats ens conduiran a veure les vies de comunicació que van fer possible l'intercanvi i la relació comercial, o sigui, *el camí*.

ELS CURSOS D'AIGUA

EL RIU ANOIA¹⁰. És considerat com un riu costener mediterrani i per la situació de les seves fonts és un riu pre-litoral. Té una longitud d'uns 64 kms. des dels seus inicis fins a Martorell on s'ajunta amb el Llobregat, si bé els seus orígens són discutibles i la seva longitud varia segons és consideri una o altra de les tres o quatre branques que encapçalen l'Anoia.¹¹

En termes generals podem dir que l'Anoia neix en terres de la comarca veïna de la Segarra on «hi troba una naixença només que teòrica, puix que en aquelles altituds no hi ha rius. Els solcs no porten aigua si no en els dies justos de pluges intenses».¹²

Dels tres «hipotètics fragments» que assenyala Iglèsies al tractar sobre la conca del riu¹³, considerarem el del mig que comprèn el curs de l'Anoia des que pot considerar-se totalment format, a prop de Copons, fins que s'obre cap al Penedès-Llobregat, passat Vallbona. És en aquest sector que, amb l'ajuda de diferents torrens i rieres que augmenten el seu cabal, proporcionarà la seva aigua afavorint les activitats humanes en els seus dos aspectes de regatge-agricultura i força motriu-factor de manipulació-indústria, principalment cap al final d'aquest fragment on en temps passats un i altre aspecte estaven fortament lligats, de manera especial pel que fa als molins (fariners, drapers, paperers) i al regatge i a l'activitat agrícola.¹⁴

10. Encara que s'ha dictaminat que el nom oficial és el del riu Anoia, en la parla dels habitants d'aquesta comarca ha rebut sempre el nom de riera. N'és una prova, entre moltes que es podrien citar, el fet que sempre s'ha dit, amb motiu d'una forta crescuda després d'un temporal, «baixa rierada» (derivat de riera) i no *riuada* (de riu). Creiem també que el nom popular és el de *riera Noia* (la Noia o Noya) nom que va començar a modificar-se a principis de segle -*Geografia de Catalunya*, de Carreras Candi, vol. II, p. 24-25-, basant-se en criteris fonètics, segons la parla oral *lanoya* (no tenint en compte que s'aplica a una riera, no a un riu) i a criteris etimològics, de l'antic *Annolla*.

11. *Un riu anomenat Anoia*. Agrupació Escolta TORXA. Igualada, 1980.

12. IGLÈSIES, Josep: *Assaig...* Ob.cit., p. 49

13. *Id. Ibidem*, p. 52.

14. VILAR, Pierre: *Catalunya dins...* Ob.cit. vol. III, p. 272-274.

- LA RIERA DE CARME. És un dels afluent principals de l'Anoia amb el qual s'ajunta a La Pobla de Claramunt. En el seu recorregut segueix les valls de Miralles i Carme. Es consideren els seus inicis al Coll d'Esblada o de la Rovira Seca (terme de Miralles) i el seu curs és d'aproximadament uns 30 km. seguint la direcció Oest-Nordest, segons l'orientació de la Serralada de l'Interior, formant un seguit de pintoresques valls, com la de Santa Càndia, fins a desguassar a l'Anoia a La Pobla de Claramunt, als inicis del congost de Capellades.

- LA BASSA DE CAPELLADES. Als cabdals de l'Anoia i de la riera de Carme, ve a afegir-se l'aigua del manantial que brolla de forma natural cap a la banda sud-oest de la població, a prop de la carretera d'Igualada.

La bassa té forma triangular, amb una superfície d'uns 2.500 m². i s'hi recullen les aigües d'antics brolladors alimentats per afloraments deguts a fenòmens càrstics i que antigament inundaven amb les seves aigües el pla de Capellades. El seu cabdal més considerable ha arribat a ser de 200 litres/segon i, encara que té variacions segons les diferents èpoques de l'any, es considera que aporta a Capellades entre 10 i 15 milions de litres diaris, que proporcionen el subministrament a la població i que són utilitzats des de molt antic com a força motriu per a utilització industrial.

L'AIGUA, L'ASSENTAMENT HUMÀ I LES SEVES ACTIVITATS

Els cursos d'aigua, en general, han contribuït a fixar des de l'antigor uns nuclis de població que, al seu redós, troben un dels principals elements per a la seva subsistència. La seva abundància s'ha convertit al llarg dels anys en una important font de riquesa, al oferir majors possibilitats de treball com a força motriu en temps passats i com a factor i element de manipulació industrial constant.

L'aprofitament de l'aigua, l'esforç per a fer-la treballar «és certament un dels trets permanents de l'activitat econòmica catalana»¹⁵ i es dona d'una manera molt destacada a la zona que estudiem, arribant al seu punt màxim al llarg del segle XVIII quan, «a l'oest de Barcelona, l'Anoia, el Riudebitlles, la riera de Carme i fins a les febles fonts de llurs conquestes, són posats a contribució: pagesos i industrials paperers se'ls disputen i se'ls reparteixen».¹⁶ Les conseqüències són: augment de la producció agrícola, forta industrialització (sovint derivada dels capitals excedents d'aquella) i important increment demogràfic de la població.

Aquests tres aspectes van en augment durant tot el segle XVIII. Pel que fa a la industrialització, l'aigua és primordial i afavoreix l'establiment de «molins de farina i batans, sobretot molins de paper, instal·lats com un rosari continuat.

15. *Id. Ibidem*. vol. I, p. 371.

16. *Id. Ibidem*. vol. III, p. 265.

L'aigua els forneix alhora una força motriu (mediocre, però no són gens exigents en aquest aspecte) i l'alimentació de les tines de paper, per a la qual té sens dubte unes qualitats particulars. Les tres façanes d'un petit massís calçari, en el triangle dels rius Anoia-Carme-Riudebitlles, ofereixen l'ajuda de fonts clares, que fixen més de la meitat dels establiments paperers de Catalunya vers 1760».¹⁷

Amb l'activitat industrial i comercial es dona un important augment demogràfic, degut a moviments de població cap a les zones de més activitat i treball, molt destacat al segle XVIII i amb unes característiques molt concretes: «són de distància curta i van de les muntanyes i dels altiplans als nuclis d'activitats més pròxims (...) Aquestes migracions internes, estacionals o definitives, comporten intercanvis comercials d'un engranatge molt actiu. En fi, si cada batan, cada molí de paper, més tard si cada «colònia» cotonera no hagués tingut prop del riu el seu jardí i el seu hort regat, res no indica que llur equilibri econòmic hagués estat possible»¹⁸, avantatges que es mostren clarament en la indústria dispersa.

Aquest important increment demogràfic el veurem clarament reflexat, pel que fa a les principals poblacions papereres de la comarca, en la taula següent.

POBLACIÓ	HABITANTS		DIFERÈNCIA	AUGMENT	ÍNDEX DE CREIXEMENT
	1719	1787			
Capellades	487	2.247	1.760	361 %	461
La Pobla de Cl.	353	987	634	179 %	279
La Torre de Cl.	103	315	212	205 %	305
Carme	259	642	147	147 %	247
Orpí	73	97	24	32 %	132 ¹⁹

EL CAMÍ

La ruta principal que ha possibilitat els moviments de població, el recorregut de viatgers i les relacions comercials i econòmiques en general, és l'antiga via medieval que unia les Corts de Catalunya i Aragó, passant per Igualada. En el recorregut immediat a aquesta població, entre ella i Martorell, aquesta ruta transcorria lluny de l'actual carretera general dels Brucs i el seu recorregut era molt semblant a la de la present carretera de Martorell a Igualada, per Piera i Capellades, si bé en diversos indrets prenia altres orientacions acostant-se, en general, més a prop del curs del riu i aprofitant el seu pas.

17. *Id. Ibidem.* vol.I, p. 372.

18. *Id. Ibidem.* vol.I, p.417-418.

19. Font consultada: IGLÈSIES, Josep: *El cens del Compte de Floridablanca*; i del mateix autor: *Evolució demogràfica de la Comarca d'Igualada*.

El tros menys alterat del seu recorregut (per raó de no coincidir amb ell la carretera actual) i, al mateix temps, més ben conservat (per utilitzar-se encara com camí de pas entre barris) és precisament el que més interessa en aquest treball, passat Vallbona fins a La Pobla de Claramunt, pels barris de La Font de la Reina (sota de Capellades), La Torre Baixa i La Rata; excepte en algunes modificacions recents es conserva gairebé intacte el seu traçat original i, en alguns llocs, com en el seu recorregut per sota el Capelló i la Font de la Reina i també entre La Rata i la Pobla de Claramunt, se'ns mostra amb l'antiga fisonomia que ha conservat durant segles i ens dóna a conèixer com era el vell «camí ral d'Aragó, la via més important de l'època medieval» i per això mateix, durant segles, «la més fressada i, per tant, la més útil i necessària de tot Catalunya».²⁰

EL CAMÍ, LA POBLACIÓ I L'ACTIVITAT HUMANA.

Algunes de les principals poblacions de la zona s'han originat i estès al peu del camí ral. Alguns noms ens ho indiquen, com Vilanova del Camí o Santa Maria del Camí. Igualada també neix aprofitant el pas del camí i el seu encreuament amb una altra ruta medieval molt important que, de Manresa, es perllongava cap al Camp de Tarragona. La Pobla de Claramunt també es crea al voltant de l'antic camí i a aquest i a l'aigua deu el seu engrandiment.

Les relacions comercials, l'intercanvi de productes agrícoles, artesanals i industrials, troben en el camí la base de les seves activitats. Les poblacions que tractem deuen a l'aigua la font primordial d'activitat i de treball, però són les que disposen de bones condicions en els dos factors -aigua i camí- les que més es destaquen i en certa manera aglutinen l'activitat, mitjançant relacions d'intercanvi, de les altres. Això donarà lloc a que Igualada es converteixi en capital de la comarca i també és el motiu de les activitats econòmiques de Capellades. En aquest cas si bé el seu nucli de població queda enlairat per sobre el camí i es considera que és l'aigua que neix en el poble el seu motiu de fixació, els intercanvis comercials es feien, en èpoques passades, pel barri de la Font de la Reina, al peu del camí ral; barri actualment poc habitat però nucli, abans de les actuals vies de comunicació, d'un actiu comerç. Així ho remarca Madurell en les seves obres sobre la història del paper a Catalunya tot dient: «En la divuitena centúria, la vila de Capellades era considerada com el centre vital de les diferents manufactures papereres instal·lades en diferents llocs circumveïns, la qual cosa degué originar que el paper elaborat en aquella comarca, fos considerat com a procedent de l'esmentada vila, distinció possiblement derivada de la seva major importància fabril o bé perquè l'Hostal de la Font de la Reina, emplaçat dins del seu terme, esdevingué l'obligat punt de dipòsit o concentració comú de les mercaderies elaborades en el nombrós nucli de molins paperers de la seva rodalia, lloc apropiat, ja que reunia les condicions favorables per a facilitar el transport a l'interior del país, i, àdhuc, per a l'exportació de paper a les terres americanes amb les quals es mantenia un important comerç d'exportació».²¹

20. MORALES, Ramon: *El camí Ral d'Aragó i altres itineraris per la comarca d'Anoia* p.7.

21. MADURELL I MARIMON, Josep M.: *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. p. 68.

En aquesta activitat comercial La Pobla de Claramunt era el lloc de comunicació i enllaç amb la vall de Miralles i Carme.

El transport de primera matèria i de productes manufacturats no quedava reduït, si bé era molt destacat, a l'aspecte paperer; l'intercanvi era molt intens i es buscava «una complementarietat de les mercaderies entre els viatges d'anada i tornada, a fi d'evitar dintre del possible els acarreus sense càrrega, per tal d'abatir els costos del transport.

En aquest sistema, els carros sortien d'Igualada carregats amb teixits de llana i cotó, sola, sabates, barrets i draps de llana destinats a ésser batanats a la zona de Carme; a la Pobla i Capellades deixaven part de la càrrega, la qual era substituïda per paper i nous teixits de llana i cotó, i seguien el viatge fins al seu destí. En el viatge de tornada portaven llana i cotó en brut, matèries primes per a la fabricació de paper, productes per a l'adob de les pells (escorça de pi, d'alzina i sumac), cuiros i d'altres articles de consum; a Capellades i la Pobla deixaven part de la càrrega i recollien els draps batanats.»²²

Com a cloenda d'aquesta part geogràfica i més concretament de l'apartat en el qual hem vist la importància del camí, reproduïrem el testimoni d'alguns autors que el van conèixer d'una forma directa i el van recorre a l'època de major dinamisme comercial i econòmic de la centenària ruta.

Ja Pere Gil, en la seva *Geografia de Catalunya*, ens parla de: «La Font de la Reyna, que està en lo camí Real qui va de Barcelona à Çaragoça: junt à un lloc nomenat Vallbona es font molt ben posada: y que meritament se pot nomenar com se nomena, font de la Reyna.»²³

Les referències més extenses són del segle XVIII degudes a viatgers que ens relaten les seves impressions en passar per el camí que recorre aquests paratges. Així Antonio Ponz ens diu:

«Otras quatro horas, que se cuentan de Piera á Igualada, se andan con gusto por la variedad de los objetos, del cultivo, de los pueblos, vista de Montserrat, Molinos de Capellades, ç . Se pasa por Vallbona, Fuente de la Reyna, la Pobla, y Vilanova (...)

Por otra parte el tal riachuelo [es refereix a l'Anoia] es un manantial de riquezas, por los lindos pedazos de huertas que con él riegan, por los batanes, y molinos de sus márgenes, y sobre todo por los famosos de papel, que llaman de Capellades, con que se surte de todas especies gran parte de España, y América.»²⁴

És d'assenyalar com a significativa la frase que, referint-se al paper, remarca «que llaman de Capellades» i ens dóna un testimoni de primera mà del prestigi d'aquesta població que fa extensiu el seu nom a tota la zona. (D'altra manera diria senzillament el nom de les diferents localitats papereres).

Una llarga informació de finals del mateix segle ens la dóna el Baró de Maldà dient:

22. TORRAS I RIBÉ, Josep M^a: *La revolució industrial a la comarca d'Anoia*. p. 23-24.

23. IGLÈSIES, Josep: *Pere Gil S.J. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. p. 186.

24. PONZ, Antonio: *Viaje de España...* pàg. 133-134.

«Després [de Piera] tot és pujar y baixar fins a la Font de la Reyna, passant cosa de mitja hora abans per cerca de les casas y parroquia de Vallbona, situada en un turó de montanya, pujantse a ella fins al descenso a las casas de la Font de la Reyna, que és llogaret de pocas casas que forman un carrer; al principi hi ha una capella de Santa Bàrbara, y al ultim de dit carrer és lo hostal.

Sobre de la Font de la Reyna, dalt de un torrent, un quart de hora distant, és la població de Capelladas, percibitse tant sols desde la carretera la parroquia ab son empinat campanar. Lo barri de la Font de la Reyna és de Capelladas, memorable per lo finísim paper que se hi fa y del que se'n despatxan moltes resmas per diferents paratges del reyne, sent aquell terreno abundant de molins paperers per lo molt regalat de aigua, y no obstant ser desert aquell terreno, és alegre per las moltes hortes y aigua corrent, ab tot de ser rodejat de montanyas.

Eixits de la Font de la Reyna, se pasa una hora després per lo costat de la parroquia y rectoria de La Pobla, que ab algunas casa adnexas; són totas a la vora del torrent y riera, haventhi així mateix un molí paperer. Pasat lo lloch de La Pobla, se ix insensiblement de tota aquella cordillera de montanyas a una dilatada planura, descubritse a tota la vila de Igualada y pobles contigos, passantse antes per lo de Vilanoveta, (...)».²⁵

Cap a la mateixa època ens relata Francisco de Zamora el camí invers, destacant l'admiració que li produeix l'aprofitament de les aigües del riu, que li fa pensar en la conveniència d'informar per escrit de les principals característiques i activitats del país per a ús i utilitat dels viatgers:

«Salimos de Igualada para ir a Barcelona, y a poco rato se encuentra la Pobleta, [?] pueblo pequeño. En una calle a la derecha se ve el castell de la Pobla y al pie del monte la Pobla de Claramunt, a cuyo lado pasa la Noya, sobre la cual hay muchos molinos de papel. Luego se hallan las casas de la Rata, que pertenece a la Pobla, viéndose el poco terreno bien cultivado, con algunas morenas y nogales, y los montes llenos de pinos. Luego se halla la Fon de la Reyna, sobre el mismo camino. Hay en el pueblo una fuente, y había una estatua de Reina que arrojaba el agua, y quizá tomaría de aquí su nombre.

Al salir del pueblo se ven mil figuras caprichosas que forman allí una montaña de tosca [es refereix sens dubte al Capelló]. Todo el rio Noya está lleno de piezas para ir sacando el agua, de modo que es uno de los rios que produce más beneficio al Reino.

Aquí se me ocurrió que sería muy bueno formar unas relaciones exactas y curiosas de cuanto se halle sobre los caminos reales, y a una mano y otra, relativo a curiosidades, lo qual se vendiese a las entradas del Reino escrito en columnas de las lenguas vivas, para que así se exitasen más los extranjeros a viajar por España».²⁶

Encara al segle XIX ens parlen del vell camí, tot i que des de finals del segle anterior s'utilitzava la nova carretera pels Brucs. Així ens descriu Alexandre de Laborde el seu pas:

25. AMAT I CORTADA, Rafael: *Excursions d'en...* p. 79-80.

26. Zamora, Francisco de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. p. 266.

Desde Piera, que está situado en una altura, se baxa a vadear el rio Noya, al qual sigue un camino áspero por entre montañas de granito, estériles e inhabitables. Bâxase luego a unos vallecitos hermosos, donde el agua que los riega, la verdura y árboles que los cubren y hermocean, lisonjean agradablemente la vista. Nuevas montañas hay que atravesar para entrar en la llanura donde està la villa de Igualada, a la qual se llega después de 4 horas y media de camino, y de haber atravesado los lugares de Vallbona, Fuente de la Reyna, la Pobra y Vilanova; (...) Este camino va casi siempre por las orillas de la Noya, y á veces por su mismo cauce; siendo por esta razón incómodo y aún peligroso. Aquí se encuentran a cada paso molinos de papel muy bien situados; y esta es la parte de Cataluña donde más multiplicadas se hallan estas fábricas».²⁷

Molts són els comentaris i les conseqüències que a partir de les referències anteriors es podrien tractar. Totes elles tenen el sabor de l'observació directa i de la valoració, a voltes ingènua, però sempre sincera i personal. Tots els autors anteriors coincideixen en destacar uns fets determinants que caracteritzen aquesta zona: el primer és notar la importància de l'aigua i del camí en les activitats humanes, fent resaltar l'aprofitament del riu i el perill del camí, tot i la seva bellesa, que dóna inseguretat al viatger per raó de seguir, de molt a prop, el curs de l'aigua. Ens donen també dades geogràfiques descriptives del terreny, les poblacions, alguns cultius... i com a fet comú i destacat, tots els viatgers ens parlen de la importància i prestigi paperer de la zona.

ASPECTE HISTÒRIC

Les condicions geogràfiques que hem vist, juntament amb altres fets que també hi contribuïren, van impulsar el gran esplendor de la indústria paperera en aquesta zona, que serà una de les més antigues i continuades de Catalunya.

Però fins que el paper arriba a aquesta comarca ha seguit un llarg camí i un procés d'expansió centenari. Ens cal veure ara una breu noció general dels inicis de la producció paperera.

El paper, matèria bàsica i principal de la civilització, va substituint, a partir dels segles XII i XIII en el món occidental, els antics materials fins a esdevenir suport únic de l'escriptura i, per això mateix, de la cultura i de la ciència.

El seu camí fins a nosaltres és molt llarg i complicat; des dels seus inicis a la Xina, cap a l'any 105, fins al seu ús i producció al món occidental, passen segles. Primer la seva expansió es fa cap a l'est: Corea i Japó. Després, per la ruta de les caravanes, el paper és conegut a Pèrsia i al Pròxim Orient, però no el secret de la seva fabricació

Aquest enigma el coneixen, per primer cop, els àrabs a Samarkanda (Turquestan) després de la batalla de Talas, l'any 751, gràcies a uns presoners xinesos. A partir d'aquest fet la difusió del paper cap a Occident i Europa serà constant, seguint l'expansió àrab i a aquest poble es deu la seva propagació.

Des del nord d'Àfrica el paper es difon, per mitjà d'intercanvis comercials, pel Mediterrani, però hi ha un cert recel al seu ús, ja que es considera un material molt feble i de poca durada, i també perquè prové del món musulmà.

27. LABORDE, Alexandre: *Itinerario descriptivo de las provincias de España...* p. 22.

Les dificultats creixents per a l'obtenció del papir i l'escassetat i elevat preu del pergamí faran que, a poc a poc, el nou material, el paper, es vagi introduint i acreditant a Europa. La porta d'aquesta introducció serà l'Espanya àrab i, d'una manera determinant, València i Catalunya²⁸.

EL PAPER A L'ESPANYA ÀRAB.

El paper es va introduir a Europa després que els àrabs comencessin la seva fabricació a Espanya. La majoria d'historiadors estan d'acord que va ser aquí on es va produir per primera vegada i hi ha una sèrie de dades que així ho indiquen:

- A Còrdova, gran centre cultural, s'utilitzava el paper al segle X i potser també s'hi fabricava, així com posteriorment a Sevilla²⁹.

- A Toledo, focus del saber de l'època, el paper és ampliament utilitzat des del segle XI, encara que no es té notícia de cap molí paperer en concret. En aquest sentit és de gran importància l'estudi del primer còdex sobre paper que es conserva a Espanya (Monestir de Santo Domingo de Silos. Burgos), anomenat «Missal Toledano de pergamino de trapo»³⁰. Es tracta d'un Breviari i Missal Mosàrab format per 157 folis, trenta-vuit d'ells són de paper (de fibra de lli) i els altres són de pergamí. Amb tota seguretat va ser escrit abans del 1.036, ja que en aquest any va ser abolida la litúrgia que conté. Aquesta obra és la més antiga escrita sobre paper coneguda fins ara i permet d'afirmar que els àrabs van introduir la seva fabricació a Espanya abans que a cap altre país d'Europa³¹. Un altre document que ho testifica i que prové de la mateixa biblioteca de Silos és un «Glosari llatí» escrit en caràcters visigòtics i que es considera manuscrit entre 1090 i 1120,³² trobant-se avui a la Biblioteca Nacional de París.

De la fabricació del paper i de la matèria utilitzada en dona un testimoni directe i singular l'Abat de Cluny, Pere el Venerable, el qual, de retorn d'un viatge a Santiago de Compostela y en la seva obra *Tractatus adversus judecorum...*, escrit cap el 1140, parla amb menyspreu del nou material que ha vist utilitzar en les còpies del Talmud el qual està fet, no amb pells (pergamí), ni amb escorça de joncs (papir) sinó amb «trossos de draps vells i matèries més vils encara»³³.

28. Per un major coneixement dels orígens i expansió de la producció paperera en general i a Espanya més concretament, és de gran importància l'obra següent: VALLS I SUBIRÀ, Oriol: *La historia del papel en España*. (Dos volums editats fins ara).

29. Id. Id. *Ibidem*. vol.I, p.87-89.

30. Amb aquest nom «pergamino de trapo», fou conegut molt temps el paper, contribuint a la confusió entre molí draper i paperer.

31. BLUM, André: *Les origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure*, p. 23-25. GAYOSO, Gonzalo: *Características del papel del Breviario Mozárabe de Silos. «Investigación y Técnica del Papel»*, tomo 9, n° 31.

32. BLUM, André: *Les origines...Ob. cit.* p. 23.

33. BLUM, André: *Les origines... Ob. cit.* p. 23 VALLS I SUBIRÀ, Oriol: *La història... Ob. Cit.* Vol. I, p. 100.

XÀTIVA

És la primera i principal població de la qual es té notícia concreta de la fabricació de paper. Els àrabs, a més de propagar el paper, li van donar una gran importància i ens diu Levi-Provençal que entre les indústries anomenades de luxe possiblement hi entrés la preparació del pergami i la fabricació del paper; «en cuanto al papel (waraq o kadag), su fabricación era usual en España ya en el siglo X, particularmente en la región valenciana, y, según el orientalista Al-Magdisi, los andaluces sobresalían en ella. El mejor papel era el de Játiva (shatibi) cuyas hojas espesas y satinadas se obtenían, conforme a un procedimiento adoptado de Oriente, con una pasta de hilaza de lino y de cáñamo, macerada en agua de cal y prensada. El empleo de este papel no había de tardar, después del califato, en suplantar casi en todas las partes de España el uso del pergamino».³⁴

Un testimoni directe ens diu que a mitjans del segle XII, la fabricació era molt important i el paper molt acreditat a aquesta població: «Medina Xateba es ciudad hermosa, y tiene Alcazaba, y se bate en ella papel, que no se hallará más precioso».³⁵

Aquests i altres testimonis indiquen amb seguretat que Xàtiva pot considerar-se el més antic dels principals centres paperers d'Europa.

Quan a l'any 1244 la població va ser conquerida per Jaume I, aquest va afavorir la fabricació del paper respectant en els molins els antics propietaris perquè el paper, valorat molt més a la Corona d'Aragó que a Castella a la mateixa època, no tingués merma ni en la seva producció ni en la seva qualitat. A canvi els assigna uns elevats impostos.³⁶ El paper es difon cada vegada més i es converteix en un important producte d'intercanvi i de consum.

CARACTERÍSTIQUES I ELABORACIÓ DEL PAPER

Les manufactures de paper citades fins aquí oferien unes característiques determinades, per la seva antigüetat. El paper és, en general, de fibra de lli, que prové de draps vells, i també de cànem: restes de corda, cabassos, xarxes velles... L'encolat es feia amb midó de blat o d'arròs i es polia i brunyia després. La mostra de paper més antiga que es guarda a l'Arxiu de la Corona d'Aragó és una còpia del pacte de Cazola de 1179. Posteriors són els manuals que reben el nom de *Repartiment del Regne de València*, datats entre els anys 1237 i 1239. El seu paper ja és molt més perfecte pel que fa a blancor, brillantor del brunyit i bona conservació, així com en relació amb el triturat de les fibres, que en el primer document són més llargues i imperfectes. Segons l'estudi de les característiques del paper d'aquests i altres documents, s'ha pogut conèixer la manera d'elaborar el paper³⁷

34. LEVI-PROVENÇAL: *España musulmana hasta la caída del Califato de Córdoba (711-1031)* a l'obra *Historia de España*, dirigida per R. Menéndez Pidal. Tomo V, p. 186.

35. EDRISI: *Descripción de España por ...* (obra escrita l'any 1153) p. 69 de l'edició de 1799.

36. BLUM, André: *Les origines...* Ob. cit. p. 27. VALLS I SUBIRÀ, Oriol: *La historia...* Ob. cit. vol. I, p. 13. MADURELL I MARIMON, Josep M.: *El paper...* Ob. cit. p. 22-23.

37. Aspecte molt estudiat per Valls i Subirà en diverses obres i d'una manera molt concreta a: *Característiques del paper de procedència o escola àrab en els documents del Reial Arxiu de la Corona d'Aragó*.

Al principi la primera matèria es desfeia manualment dintre de morters de pedra, picant fins que les fibres quedaven triturades i amb l'ajuda constant de l'aigua. Més tard aquest treball manual, lent i cansat, es va convertir en un treball més mecanitzat, aprofitant la força motriu de l'aigua, com es feia també en els molins fariners, en els d'oli i en els batans.

El canvi d'un tipus de molí a l'altre és donarà àmpliament a Catalunya on es transformen molins ja existents i s'adapten per a la fabricació del paper. Això donarà lloc a que hi hagi una gran confusió, en els primers temps, en la denominació dels molins, ja que un molí draper (on es treballaven i enfortien els draps de llana) es pot confondre amb un molí paperer, on es triturava el drap (lli, cà-nem) amb la finalitat d'obtenir la pasta de paper (recordem el nom de *pergamino de trapo*).

Des de l'Espanya àrab primer i després, d'una manera més intensa, des de les terres que formaven la Corona d'Aragó, el paper s'introdueix, gràcies a un actiu comerç, a França i altres països europeus.

EL PAPER A CATALUNYA

Acabem de veure que el paper existia a Catalunya i se n'han conservat mostres corresponents al segle XII; però res no indica la seva procedència, excepte que era àrab o de la seva escola. Ara veurem els inicis de la seva manufactura i fabricació a Catalunya, fet que, en base a documents estudiats recentment, pot situar-se també al segle XII. Si bé hi ha dificultats a l'hora d'establir el funcionament cert de molins paperers, a causa de la confusió ja esmentada entre molí draper i paperer, exposarem les dades i opinions més recents.

La teoria d'O. Valls, que també senyalà Pau Vila, és que en el principi molts molins paperers rebien el nom de molí draper (*draperius*) en la documentació de l'època i que «cal tenir present que la funció principal del molí paperer és de moldre, trinxar draps per convertir-los en fibra. Això era realitzat mitjançant un piló mogut per la força hidràulica».³⁸

Seguint aquesta teoria pot establir-se una cronologia del paper a Catalunya des de principis del segle XII, amb les dades següents:

- Existència d'un molí de paper (*draperius*) tocant el riu Besòs³⁹, segons document de 12 de juliol de 1113.

- El 1158 hi ha un molí a la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, a prop de Terrassa⁴⁰ i un any després a La Riba⁴¹. Posteriorment (1166) se'n troba un al Mercadal de Girona i seguidament a Salt.⁴² Cap d'ells però, consta pròpiament com a molí paperer, i no tots els autors estan d'acord en aquest punt.

38. VILA, Pau: «Nova aportació a la geohistòria dels molins paperers a Catalunya», apèndix a: «Localització i evolució de la indústria del paper a Catalunya». *Aspectes geogràfics de Catalunya...* vol. segon, p. 224.

39. VALLS I SUBIRÀ., Oriol.: *La història...* Ob. cit. vol. I p. 152. Id. *El papel y sus filigranas en Cataluña*, p. 122.

40. Id. *Ibidem*.

41. VILA, Pau: *Nova aportació...* Ob. cit. p. 223.

42. VALLS I SUBIRÀ., Oriol.: *La història...* Ob. cit. vol I p. 153-157. Id. *El papel y sus filigranas...* Ob. cit. p. 122-123.

- La primera cita concreta y documentada on es troba «un molí paperer» com a tal, correspon precisament a la comarca d'Anoia i es refereix al Molí d'Albarells, a prop de Santa Maria del Camí. Un document de l'any 1193 tracta de la concessió de «ipsa aqua et de capud regum de ipso *moli de papirum*» en una concòrdia entre Ramon d'Albarells, Bertran de Montfalcó i Berenguera de Copons.⁴³

Amb la referència anterior veiem introduïda amb tota certesa la fabricació del paper a Catalunya i d'una manera concreta a la zona que estudiem. Sobre la manufactura del paper a aquesta època ens diu Oriol Valls: «no hi ha dubte que tots aquests molins eren de procedència àrab i encara que ja vençuts a Catalunya, es pot ben assegurar que els nous propietaris, senyors feudals o monestirs, conservaren al front d'ells als antics propietaris, i que foren aquests els mestres de la gent del país que aprengué d'ells la manera de fer-lo, amb les seves qualitats i defectes, mantenint alguns, fins ben passada la primera meitat del segle XIV, el tipus clàssic àrab que trobem als nostres arxius»⁴⁴.

Aquests primers indicis segueixen amb noves hipòtesis que fan referència als molins paperers de la comarca. El 18 de novembre de 1238, Guillem de Crebai ofereix al monestir de Sant Cugat del Vallès el molí de la Romaguera, del terme de Capellades, situat entre el molí del Salze i el de Joan Vidal⁴⁵ i el 28 de gener de 1244 l'abat Pere declara posseir, entre altres honors, uns molins a Capellades i a Claramunt⁴⁶. O. Valls creu que alguns eren de paper, pel fet següent: En un acord de Jaume I amb Guillem de Mediona sobre els drets que ha de cobrar aquest per les mercaderies que passen pel seu terme, es cita el paper. També es té notícia que sortia paper, per a la seva exportació, del port de Tamarit, prop de Tarragona; aquest port era del domini de la casa de Claramunt. Segons l'investigador citat, el paper que passava per Mediona, en el camí entre el territori del castell de Claramunt i Tarragona, seria molt possiblement fabricat en els molins d'aquell territori i de Capellades. Només seguint aquesta teoria té una explicació lògica el pas de paper pel terme de Mediona, que consta en l'acord citat, de data 21 de gener de 1222⁴⁷.

Noves referències sobre molins i transport de paper es donen als segles XIII-XIV, referits a diverses localitats catalanes. La seva fabricació va adquirint cada vegada més impuls i el seu ús s'incrementa, originant un actiu comerç.

Als segles XV i XVI s'origina una greu crisi en la fabricació del paper a Catalunya, com a conseqüència de fets econòmics i socials diversos i es dona, al mateix temps, una gran producció i expansió del paper italià, de superior qualitat en aquesta època i que omple els mercats europeus que abans tenia el català. En aquest temps s'arriba a donar un cas curiós d'exportar draps a Itàlia, per després importar paper elaborat allà. Aquesta situació anirà millorant cap a finals d'aquesta època i al segle XVII hi haurà una renovació i un gran impuls de la indústria paperera catalana, per arribar al gran esplendor del segle XVIII.

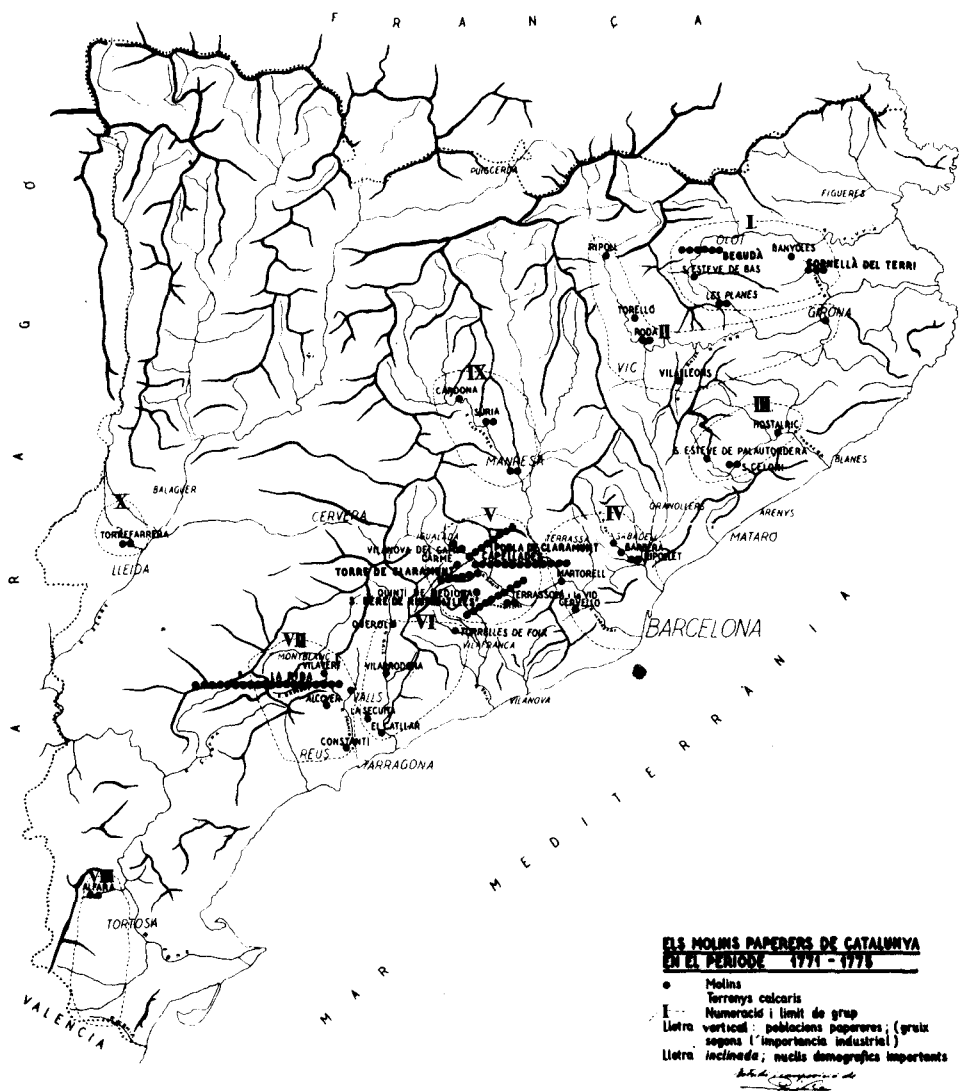
43. *Id. Ibidem*.

44. *Característiques...* Ob. cit. p. [2]320.

45. *Cartulario de San Cugat del Vallés*. Editado por José Rius, vol III. Document 1350.

46. *Ibidem*. Document 1382.

47. VALLS I SUBIRÀ, Oriol: *La historia...* Ob. cit. vol. I, p. 157-160. *Id. El papel y sus filigranas...* Ob. cit. p. 124. MADURELL I MARIMON. Josep M.: *El paper...* Ob. cit. p. 302.

Mapa de molins paperers catalans a l'últim terç del segle XVIII. Original de Pau Vila amb una addició sobre noves dades, al Museu Moli Paperer de Capellades. Reproducció de la guia del mateix Museu.

De la fabricació del paper al segle XVI, de la seva importància i de la competència d'altres països ens en parla la següent referència: «En las Cortes de Barcelona de 1599, en el capítulo LXXXIX se prohibió rigurosamente la extracción de trapos que los genoveses clandestinamente agenciaban para sus manufacturas, a fin de sostener a los impresores del país y al gran número de molinos papeleros de que abundaba la provincia en aquel siglo».⁴⁸

GRUP PAPERER DE L'ANOIA O COMARCA PAPERERA DE CAPELLADES.

Al segle XVII comença una gran expansió i millorament de la producció paperera catalana en general i d'una manera molt destacada a Capellades i pobles veïns. El nom de la comarca va adquirint un gran prestigi paperer àmpliament reconegut actualment per tots els historiadors i estudiosos del paper català, com veurem seguidament.

Un mapa de les poblacions papereres catalanes, original de Pau Vila i que es troba actualment al Museu Molí Paperer de Capellades, assenyala el nom de les localitats segons la seva antiguitat. Dels inicis consten: La Riba, Capellades, Manresa, Ridaura i Girona. En períodes posteriors hi ha un increment general de molins a Catalunya i a la zona de l'Anoia consten com a poblacions papereres: Jorba, Òdena, Vilanoveta, Montbui, Carme, Orpí, Vallbona, Cabrera, La Torre, La Pobla i Capellades. Són en total onze localitats amb molins paperers en un reduït territori, circumstància que el converteix en el més important de Catalunya, sobretot al segle XVIII.

Aquesta etapa de renovació i increment de la producció paperera, després de la greu crisi esmentada en la pàgina anterior,⁴⁹ pot considerar-se iniciada al Molí del Turo, del terme de la Torre de Claramunt, al costat de la riera de Carme, molí que en Joan Romani, paperer de Ridaura, converteix en paperer el 1622 (fins fa poc temps aquesta data constava encara a les ruïnes del vell molí, avui desaparegut). El fet de ser el paperer esmentat el que dóna nou prestigi a la zona vigilant la qualitat i adquirint nova reputació la producció paperera a partir d'ell, ha donat lloc a que, erròniament, es pensés que fou ell el que va introduir la fabricació del paper a la comarca (com consta en un monolit dedicat al seu nom, a la fàbrica Romani de Capellades). El mèrit d'aquest paperer va ser el de donar un nou impuls i renom a una producció paperera anterior molt decaïda, i a temporades, quasi inexistents.⁵⁰

En el període 1771-1775 consten a la comarca d'Anoia (comarca paperera V, segons l'estudi de Pau Vila que pot veure's en el mapa de la pàgina següent), aquestes poblacions papereres, per ordre d'importància:

48. CAMPMANY, Antonio: *Memórias históricas sobre...* p. 429 (ed. 1961) segons comentari de les «Constitucions de Catalunya. lib. IV, título XXIV, pág. 318 y siguientes».

49. Per a una ampliació d'aquest fet veure el volum II de l'obra ja citada de Valls i Subirà *La història...* que fa referència als segles XV i XVI.

50. Id. *El papel y sus filigranas...* Ob. cit. p. 183-184.

Capellades.....	13	molins	papererers
Pobla de Claramunt.....	8	»	»
Torre de Claramunt.....	6	»	»
Vilanova del Camí.....	1	»	»
Carme.....	1	»	»

En total formen un conjunt de 29 molins paperers a la zona, nombre que fa que sigui el nucli principal de tot Catalunya, importància que augmenta considerablement si s'hi afegeix, per la seva proximitat i també perquè el riu de Bitlles és afluent de l'Anoia, els molins d'aquest, que serien 13 més.

La magnitud pel que fa al nombre de molins, i el renom i prestigi paperer per la qualitat de producció, són comentats i estudiats en profunditat per O. Valls i Subirà, principalment, per Pau Vila i altres investigadors, sent de destacar les dades i estadístiques que dona, en les seves obres, J. M^a. Madurell. Amb aquestes referències donarem una ampliació comentada de la producció paperera a la zona al segle XVIII, principalment, comentant també altres informacions d'autors que, d'una manera o altra, han tractat aquest tema i ens ajuden a conèixer i documentar el prestigi paperer de la comarca, en conjunt, i d'unes localitats determinades en concret.

COMARCA PAPERERA DE CAPELLADES

Es de remarcar que, en aquest increment de la producció a la zona, molt aviat destaca el nom de Capellades i aquesta localitat fa extensiva la seva denominació a tota l'àrea. Hem vist la referència de Madurell que anomena Capellades «centre vital» de la zona paperera⁵¹ i això es dona, no solament per la seva situació i pel fet de ser l'enllaç de comunicacions i transport, sinó, principalment, per la qualitat del paper que en els seus molins s'elaborava. Així ens diu també Madurell: «El paper manufacturat a les fàbriques de Capellades consta que l'any 1722 era considerat car; creiem, però, que aquesta afirmació seria deguda a la seva excel·lent qualitat.

La propdita hipòtesi la corrobora el reial decret de l'any 1752, en virtut del qual es disposava que en totes les impressions de llibres i gasetes, s'emprés paper fi semblant a l'elaborat a les fàbriques de Capellades, en lloc de l'ordinari, vulgarment conegut per *papèr d'impremta*, que, en general era el més usat i possiblement de menor consistència. Aquesta disposició seria dictada amb mires a obtenir bons impresos, ensems que es contribuiria al foment i perfecció dels productes elaborats a les fàbriques de paper nacionals⁵². Quasi un segle després d'aquest decret, la fama i el renom del paper de Capellades segueixen sent notoris, com ens ho diu Madoz en el seu *Diccionario* al parlar d'aquella població: «(...)las aguas que nacen del mencionado estanque, le fertilizan y dan impulso a un molino harinero y 12 fábricas de papel; la riera Noya, baña también este suelo y da movimiento a otro 5 fab. en el término y á otras muchas fuera de él que toman el nombre de Capellades»⁵³ i al parlar de la indústria i comerç

51. Vegi's la cita reproduïda a l'apartat sobre «El camí, la població i l'activitat humana», p. 13.

52. MADURELL I MARIMON, Josep M.: *El paper...* Ob. cit. p. 228.

53. MADOZ, Pasqual: *Diccionario geográfico y estadístico...* p. 503.

de la població diu, després d'anomenar diverses manufactures (aiguarent, filats, teixits...): «(...) y la fabricación de papel que la laboriosidad y aplicación de estos habitantes ha llevado al más alto grado de perfección de que es susceptible al nivel de los actuales conocimientos. La calidad que llaman de primera rivaliza con las mejores de Génova, Holanda y otros países. Sus fabricantes han obtenido honoríficos premios en las exposiciones públicas de la ind. española, celebradas en Madrid desde el año 1827».⁵⁴

Un testimoni clar del prestigi del nom de Capellades ens el dona l'observació i estudi de la col·lecció de *caràtules* (etiquetes o marques de fabricació) del Museu Molí Paperer de Capellades. Algunes porten, com a única referència de localització, la de «Comarca de Capellades» o «conferint en Capellades»; d'altres, si bé indiquen el nom del poble on està situada la fàbrica, afegeixen el sobrenom, en relació a Capellades, de «comarca», «vecindad», «conferint», sent de destacar que aquests atributs s'allunyen de l'àrea pròpiament de veïnatge (La Pobla, La Torre) per arribar a poblacions més apartades, com Lavit o la que fa constar com a localitat «de Capellades, en lo Papiol». En realitat veiem que el nom de Capellades és sinònim de comarca paperera, en el seu aspecte físic de proximitat, però traspasa els límits d'aquesta per a esdevenir sinònim de prestigi paperer, i l'expressió de *Capellades* es equiparable a qualitat, a bon paper, sobretot en l'especialitat de paper de barba, molt important en aquesta zona, i en referència a l'exportació a les terres americanes, a través d'un comerç molt actiu a finals del segle XVIII i tot el segle XIX. Un pas més serà, com a conseqüència d'aquesta qualitat, arribar a ser sinònim d'una classe de paper i així a alguns països d'Amèrica del Sud, el paper de barba se'l coneix pel nom de *Capellades o Catalunya* i també pel nom d'una de les marques de més prestigi de la zona paperera, *Roman*⁵⁵.

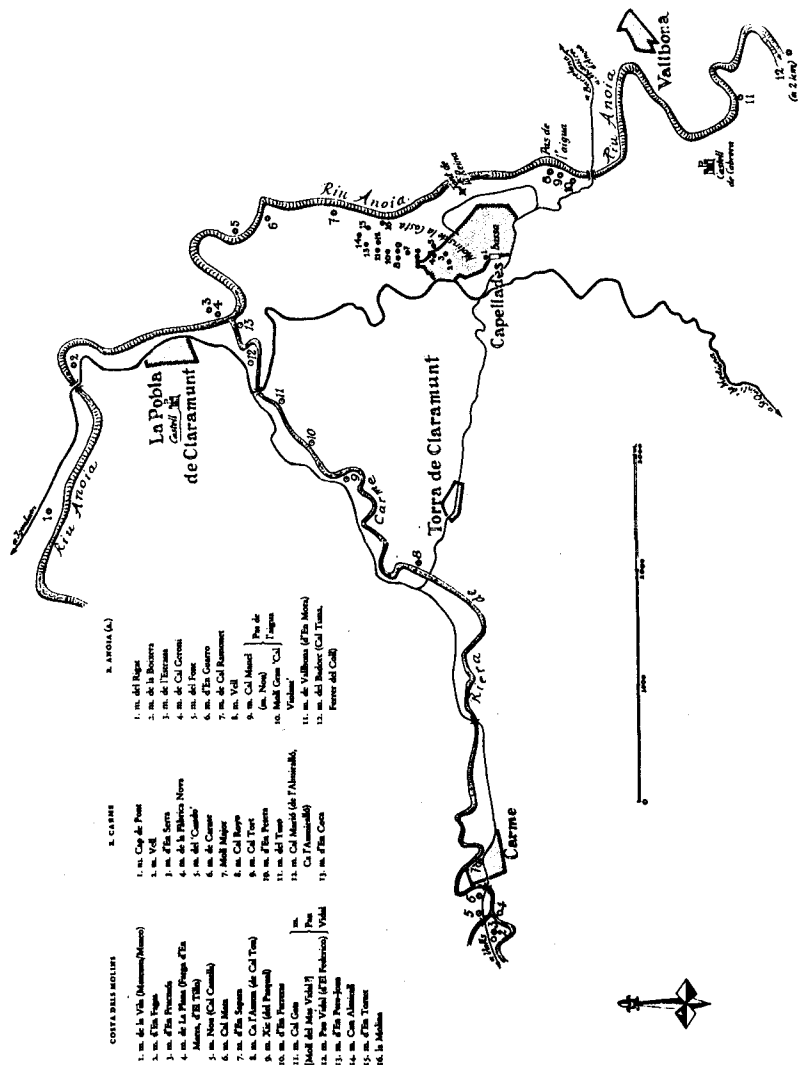
Bona part d'aquesta extensió del nom de Capellades és degut a la mateixa forma de producció, que portava molts paperers a canviar sovint de lloc de treball, comprant o arrendant molins, per després passar a fabricar a un altre lloc que oferís millors condicions. Així molts paperers, tant si eren com no de Capellades, era molt probable que haguessin treballat, ja sigui com a amos de molins, ja com arrendataris o operaris acreditats, a la seva zona o als seus voltants. En canviar de lloc, aquesta procedència era una garantia de bon treball i de capacitat, i la feien constar.

Un testimoni en aquest aspecte el dona Gaya Massot en el seu documentat estudi sobre un molí paperer de Cardona, que va funcionar com a tal des de mitjans del segle XVIII fins a l'últim terç del XIX. Amb tot i ser Cardona allunyada geogràficament de la zona paperera que estudiem, l'autor esmentat ens diu: «Finalmente, es de notar que la industria papelera de Cardona debe catalogarse como una filial de la de Capellades, cuna de los grandes maestros en el arte de la fabricación de papel, de donde procedieron los primeros y más importantes Arrendatarios que tuvo el Molino d'En Calvet»⁵⁶

54. *Id. Ibidem* p. 504.

55. *Museu Molí Paperer. Guia per a visitar-lo.* p. 8.

56. GAYA MASSOT, Ramon: *El molino papelero «d'En Calvet» en Cardona. 1754-1880.* p. 18.

Mapa original d'Oriol Valls, reproduït de la guia del Museu-Molí Paperer de Capellades

POBLACIONS PAPERERES

Com a últim punt d'aquesta part històrica, passarem a donar el nom de les poblacions papereres de la comarca, fent una breu estadística dels seus molins paperers en temps passats.⁵⁷

VILANOVA DEL CAMÍ: Al lloc de Rigat funcionaven dos molins paperers el 1766. Després consta només un molí el 1775.

LA POBLA DE CLARAMUNT: El 1766 consten cinc molins paperers en funcionament i set el 1775. Madoz en el seu *Diccionario* anomena «Fab. de papel» en general, sense determinar-ne el nombre.

LA TORRE DE CLARAMUNT: Tres molins paperers consten el 1766; sis el 1775 i arriben a vuit el 1846.

ORPÍ: El 1786 existia producció paperera a aquesta localitat⁵⁸ El 1846 té tres molins paperers.

CARME: Té un molí el 1766 i poc després en té dos.

CAPELLADES: Vuit molins paperers consten ja l'any 1766 i tretze el 1775. Madoz diu que funcionen 12 fàbriques amb l'aigua del «estanque» i cinc amb la del riu. El 1866 consten també 17 fàbriques de paper.

CABRERA: Funcionen dos molins paperers el 1846 i també el 1866.

VALLBONA: En el seu terme va funcionar el molí paperer d'en Mora⁵⁹. Segons Marudell estava en funcionament un molí al 1768.

Altres poblacions papereres de la comarca, amb un molí cada una són: Jorba (1753), Òdena (1781) i Santa Margarida de Montbui (1790), segons dades de Madurell i Marimon.

Aquesta zona forma així «la clapa paperera més important de Catalunya», en paraules de Pau Vila. Alguns testimonis d'aquesta importància, pel que fa a restes materials: molins i marques de fabricació, els veurem en el pròxim apartat.

MOLINS PAPERERS I MARQUES DE FABRICACIÓ

Com a última part d'aquest treball donarem una visió d'alguns aspectes característics de l'antiga producció paperera catalana, en la localització concreta de la comarca paperera de Capellades o grup paperer de l'Anoia, quines condicions geogràfiques favorables hem vist a la primera part. Històricament centrem aquest estudi en els segles XVIII i XIX ja que, si bé aquesta producció continua vigent a la comarca, amb més o menys dificultats i encerts, els aspectes artesanals i artístics que l'acompanyaren en èpoques anteriors han deixat ja d'existir, per donar prioritat als aspectes tècnics i de mecanització.

57. Font documental, segons la data:

- Any 1766: MADURELL, sobre un document de la Junta de Comerç del mateix any.

- Any 1775, el mateix autor, sobre un cens paperer d'aquest any. *El paper...* Ob. cit. p. 48 i 52, respectivament.

- Any 1846: MADOZ: *Diccionario...* Ob. cit.

- Any 1866: VIÑAS Y CAMPI: *Indicador de España y sus posesiones.*

58. VALLS I SUBIRÀ, Oriol: *El papel...* Ob. cit. p. 195.

59. Id. *Ibidem*. p. 229.

MOLINS PAPERERS

Hem parlat ja a la primera part de l'adaptació dels molins al paisatge i de la influència que hi tenen en contribuir a donar-li un aspecte característic. Aquesta relació la remarquen molts testimonis que han fet el seu camí per aquesta zona⁶⁰. Els molins que resten avui dia, transformats o no, venen senyalats en el mapa de la pàgina següent, junt amb el nom pel qual són més coneguts (actualment també es van perdent les antigues denominacions). Notarem breument algunes de les seves particularitats més destacades.

SITUACIÓ I ENTORN

Per ser l'aigua el principal element, trobem sempre els molins paperers a prop dels seus corrents i fins a ells arriba el rec per conduir-hi l'aigua que mou la roda i és, al mateix temps, l'element bàsic de la manipulació.

A les vores de la riera de Carme trobem tretze molins i a les de l'Anoia, de Vilanova del Camí a Vallbona, onze més. Un cas extraordinari l'ofereix el rec que surt de «bassa» de Capellades i que, en el seu camí fins el riu, donava la seva aigua a 16 molins. Avui dia, del conjunt de molins que consten al mapa, alguns han desaparegut enderrocats i altres s'han reunit formant grans fàbriques.

En general els molins es troben aïllats, lluny relativament del nucli de població i enmig de terres de conreu. El cultiu d'aquestes terres era, en temps passats, la base de l'alimentació dels treballadors que s'hi quedaven a menjar i a dormir; aquest fet, característic dels molins paperers, es donava sobretot en els molins apartats i va persistir en alguns d'ells fins prop dels anys vint d'aquest segle, amb uns costums propis i característics. Com a conseqüència trobem altres dependències derivades: celler, gran rebost, cup, i annexes per a la cria de bestiar: galliner, estables, cort... No cal dir que en la majoria de molins transformats han passat a fer altres funcions, com les de magatzem, garatge, etc., però encara se'n poden reconèixer les seves característiques.

ARQUITECTURA

L'aspecte extern dels antics casals paperers és característic, principalment a causa de la quantitat de petites finestres («ventanes» en català, ja que la seva finalitat era que hi entrés el vent) que mostren les dues o tres plantes superiors de l'edifici; gràcies a la circulació d'aire, el paper, penjat al *mirador o estenedor* (així s'anomenen aquestes plantes superiors), s'assecava.

A part d'aquestes característiques i del seu major tamany, l'arquitectura dels molins paperers no diferia gaire de la de les grans cases rurals, o masies de la zona. Ja hem vist com algunes dependències complementàries tenien la mateixa finalitat, ja que els molins paperers també cultivaven terres i, en menys escala, criaven bestiar. També hem de tenir en compte que, com ja hem tractat anteriorment, molts molins paperers derivaven d'antics molins fariners, transformats

60. Vegi's les cites reproduïdes a les pàgines.

segons les necessitats del moment i alguns, fins i tot després de la seva transformació, continuaven mantenint en funcionament la mola per moldre grà.

Els molins, edificats, ampliat o renovats principalment al segle XVIII, tenen les següents característiques arquitectòniques: són de planta quadrada o lleugerament rectangular. Molts porten adossats edificis complementaris, que augmenten segons les necessitats. El material de construcció és la tàpia, terra amassada que forma les gruixudes parets i arrebossada per a donar-li més resistència. La part baixa de la paret (fins a l'alçada de sobre el portal principal, més o menys) i els caires, són de pedra de turo. També son d'aquest material les voltes de canó del soterrani, lloc principal de la producció paperera, i les dovelles que formen l'arc del portal, generalment amb l'escut del fabricant al mig. El tema principal d'aquest escut es repetia a la filigrana i a les caràtules i representava la marca i al mateix temps, el prestigi paperer del molí.

DEPENDÈNCIES I DISTRIBUCIÓ

A grans trets la distribució general d'un molí paperer era la següent:

A) *Soterrani*. Dedicat a la fabricació del paper. En ell cal destacar: les *piles*, dipòsits de pedra on les maces, accionades per la força hidràulica, desfan el drap per convertir-lo en pasta apta per a la fabricació del paper. Aquesta pasta, ja preparada, passa a la *tina* (una o varies) on els operaris especialitzats la convertiran en fulls de paper, recollint-ne la quantitat justa amb la *forma*. Aquesta operació, ràpida i precisa, la realitza l'*alabrent*, passant després la forma al *ponedor*, operari que treu el paper de la forma, ja sense el marc, girant-la de cara i premen el full sobre una *baïeta o saial*. Aquesta doble operació es repeteix fins a tenir una posta (260 fulls) a la *banca de ponar*, per després passar-ho tot junt a la premsa. Finalment el *llevador* separarà els fulls, ja escorreguts d'excés d'aigua, dels seials que els acompanyaven, posant-los d'un a un, a la *banca de llevar*.

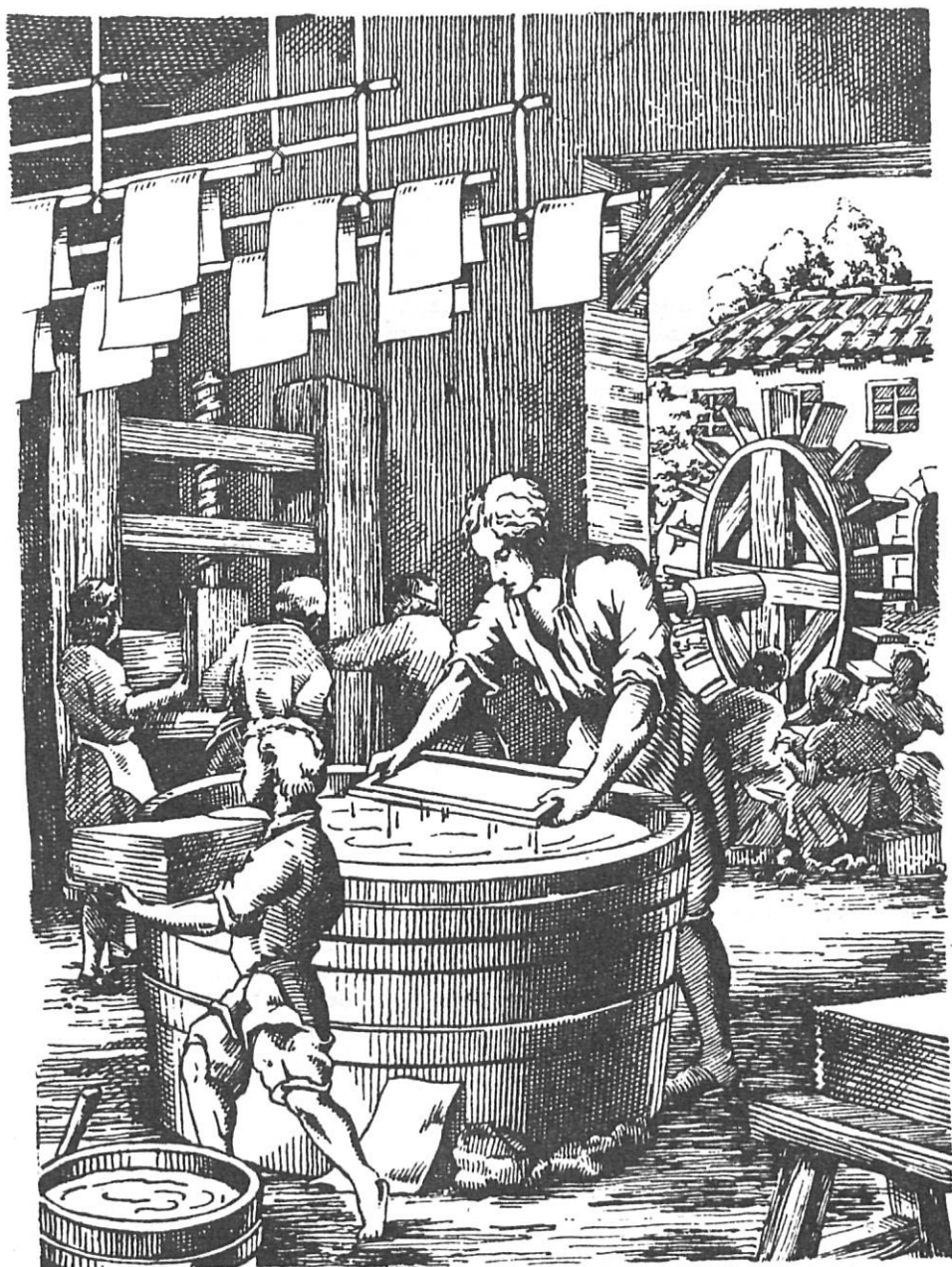
No lluny d'aquestes dependències es troba l'*espolsador, triador o esquinçador* dels draps, per preparar aquests abans d'anar al dipòsit de draps i començar a fer les operacions que el transformaran en paper.⁶¹

En una planta més superior es trobava normalment el *comptador* on es triava i es comptava el paper, fent els paquets per a la venda.

B) *Plantes centrals*. Dedicades principalment a vivenda (dels amos del molí, dels arrendataires o dels encarregats); a vegades tenien també dependències -menjador, habitacions- pels treballadors que vivien en el mateix molí.

La distribució de la vivenda, en general, era molt semblant a la d'una masia gran, encara que variava segons la importància del molí, que feia que algunes residències s'anessin millorant i enriquint, sense perdre, però, la seva austeritat en la majoria dels casos. Aquest fet es dona principalment a finals del segle XVIII i sobretot al segle XIX quan, un important comerç amb les terres americanes -paper de barba i paper de fumar-, originà uns guanys econòmics considerables, que serveixen per a millorar i ampliar la producció, però també la vivenda i jardins. Al segle XIX alguns propietaris es construeixen una nova residència, al costat

61. Tota aquesta distribució i el treball que s'hi fa, es pot veure perfectament al Museu Molí Paperer de Capellades.

Treballs en un molí paperer abans de la mecanització de la indústria, en un gravat de l'època.

de l'antic molí ampliat, rodejada de jardins amb influència americana i que avui dia es reconeixen encara, si no han estat destruïts, per les palmeres, canyes de bambú, magnolies...amb que s'adornaven.

Un altre fet és la construcció d'oratori al mateix molí, pels serveis religiosos dels seus habitants, però que era, al mateix temps, un exponent d'importància i de riquesa, segons les pintures, altar, imatges, etc. que l'adornaven. Dissortadament són molt pocs els testimonis que d'aquesta realitat religiosa, artística i social alhora, podem trobar avui dia, ja que la majoria d'oratoris s'han desmuntat i convertit en altres dependències. En resten alguns que convindria conservar i catalogar.

C) *Plantes superiors*. Ja hem dit que, externament, són les més característiques, per la gran quantitat de petites finestres que tenen. Es destinaven a penjar el paper en cordes perquè el vent l'assequés després de la seva fabricació i, per segona vegada, després del seu encolat. Per a realitzar aquest encolat hi havia el *perol*, normalment a peu pla del primer mirador.

MARQUES DE FABRICACIÓ

El prestigi i renom del paper elaborat en els molins de Capellades i la seva zona, té un complement indispensable en les marques de fabricació, que garanteixen la producció de cada fabricant i contribueixen a millorar la qualitat del paper, evitant frauds i suplantacions (que s'intentaven per beneficiar-se de l'atribut de qualitat que tenien determinades marques). Dues són les maneres que tenia el fabricant de garantir la seva producció. La primera, i més important, és la *filigrana* que mostra el full de paper; l'altra serà l'etiqueta que posa sobre els paquets per enviar al seu destí i que s'anomena *caràtula*. D'unes i altres veurem seguidament algunes característiques.

La Filigrana. És el senyal que es veu mirant un full de paper a contrallum i representa el nom i emblema o marca del fabricant. A vegades indica també la localitat. Aquest senyal s'aconseguia fent, sobre la tela metàl·lica de la forma, el dibuix, silueta o contorn del tema desitjat. En agafar la pasta per fer el full de paper, aquesta no tindrà tant gruix en el lloc del dibuix, ja que sobresurt el fil, generalment de coure, que el forma. Aquest dibuix quedarà ja per sempre marcat al full i per haver-se fet en el moment d'escorre's l'aigua i quedar la pasta sobre la tela de la forma, o sia, en el moment de la fabricació, s'anomena també *marca a l'aigua*; després de fet el paper no es pot ja borrar ni canviar.

L'estudi de les filigranes, des de la primera coneguda a Bolonia i que correspon a l'any 1282 fins a les del present segle, és determinant per a datar papers i documents, i per tant, té un gran valor paleogràfic. També en el seu coneixement hi ha un extens camp, tot just iniciat, d'estudi artístic i de disseny.

Les filigranes que acrediten un bon paper sovint són copiades o imitades, per aprofitar-se d'un reconegut prestigi, donant lloc a plets i reclamacions, com el que ens relata Madurell: «Francesc Farreres, amo d'una fàbrica reial de paper de Capellades, el 19 d'abril de 1771, presentava una instància a la Junta de Comerç en la qual sol·licitava que fos ordenat a Jaume Pons, Joaquim Gardella, Joan Casulleres i a les altres persones que convingués, sota les penes i amonestacions ben vistes a la dita Junta, perquè cessessin i s'abstinguessin d'usar la *marca del rosari* en el paper de les seves fàbriques, perquè era el senyal distintiu pe-

culiar del suplicant, ja que si no ho feien seria en perjudici notori del públic consumidor». Dos dies després la Junta de Comerç donava la raó al suplicant i ordenava als competidors que s'abstenguessin d'imitar la *marca del Rosari*, «sota pena de cinquanta lliures per cada vegada que ho contravinguessin».⁶²

Las caràtules. Eran l'altra marca del fabricant. Al principi es feien estampades a mà sobre el primer full del paquet, sovint amb un dibuix de gran qualitat i precisió. Després es van convertir en unes etiquetes fetes segons les tècniques d'impressió de l'època (des dels gravats al boix, sistema més antic, passant per gravats calcogràfics i amb un gran augment de la producció i varietat de color des del coneixement de la litografia). El seu tamany és d'uns 20x14 centímetres, oscil·lant un parell de centímetres, en més o menys, segons els casos.

El tema central era, gairebé sempre, el mateix de la filigrana, però aquí anava complementat per una extraordinària decoració amb elements molt diversos: mitològics, al·legòrics, fantàtics, realistes, populars, exòtics... segons la influència artística del moment (neoclassicisme, romanticisme... fins al modernisme) i les exigències del mercat (és de remarcar l'aparició de nous elements a causa de la influència del comerç amb les terres americanes).

Els dibuixants i gravadors són sovint anònims, encara que es pot veure algun nom de prestigi, com el del gravador Abadal. Amb la cromolitografia del segle XIX quasi totes les caràtules indiquen el nom del taller. Anteriorment la majoria eren, després de gravades, acolorides a mà.

L'estudi artístic i sociològic de les caràtules (pràcticament inèdit) seria del major interès, ja que ofereix un ampli ventall pel que fa a dibuix, color, estils artístics, temes, tècniques d'impressió... Són un dels primers exponents de disseny i propaganda industrial (segurament el primer pel que fa a nombre i qualitat).

Per acabar remarcarem dos factors que es repeteixen en la immensa majoria de caràtules de la comarca: el nom de Capellades com a zona paperera acreditada i el de Catalunya com a país d'origen.

62. MADURELL I MARIMON, Josep M.: *El paper... Ob. cit.* p. 188-189.

